

शास्त्रीय बहरको प्रयोगमा नेपाली गजल

गणेश शर्मा

सार

फारसी भाषामा प्रयुक्त शास्त्रीय बहरको प्रयोग नेपाली गजल सिर्जनामा हुँदै आएको पाइन्छ। बहर फारसी भाषाको शब्द हो, यसलाई नेपाली भाषामा छन्दले चिनिन्छ। परम्परागत रूपमा चल्दै वा प्रयोग हुँदै आएका छन्दलाई नै शास्त्रीय बहर भनिएको पाइन्छ। फारसी भाषामा प्रयोग हुँदै आएका शास्त्रीय बहरका प्रकारहरू उल्लेख गर्दै तिनको प्रयोग नेपाली गजल सिर्जनामा के कसरी गरिएको छ भन्ने उद्देश्यमा प्रस्तुत अध्ययन केन्द्रित रहेको छ। पुस्तकालयीय कार्यबाट द्वितीयक स्रोतका सामग्री सङ्कलन गरी वर्णनात्मक अध्ययन विधिको प्रयोगमार्फत् तथ्याङ्कको विश्लेषण गरिएकाले प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक प्रकृतिको रहेको छ। बहरको सैद्धान्तिक आधारलाई प्रस्तुत गर्दै आवश्यकतानुसार तालिका साथै नेपाली गजल सिर्जनामा प्रयोग भएका फारसी बहरका साक्ष्यलाई समेत यस कार्यमा अध्ययन गरिएको छ। अरबी फारसी भाषामा बहरको सङ्ख्या एकिन नभए पनि बहरलाई मूलतः मुफरद, मुरक्कब र मुजाहिफ गरी ३ प्रकार र यीभित्र विभिन्न बहर समावेश नेपाली गजलमा गरिएको निष्कर्ष यसमा प्रस्तुत गरिएको छ।

मुख्य शब्दहरू : बहर, मुजाहिफ, मुफरद, मुरक्कब, रुक्न

विषय प्रवेश

गजल नेपाली साहित्यमा अरबी भाषाबाट आयातित कविता विधाअन्तर्गत पर्ने एक रूप हो। संरचनागत दृष्टिले गजल कविताको लघु रूप अन्तर्गत पर्दछ। अरबी फारसी भाषामा लोकप्रिय रहेको गजललाई नेपाली भाषामा भित्र्याउने कार्य मोतीराम भट्टले गरेका हुन्। गजल पूर्ण बन्नका लागि त्यसका बाह्य तथा आन्तरिक तत्त्वहरूको मेल आवश्यक रहन्छ। गजलमा सेर, मकता, मतला, मिसरा, काफिया, रदफ, तखल्लुस, भाव, भाषाशैली, लय तथा बहरजस्ता तत्त्वहरूको समुचित प्रयोग हुनुपर्दछ। यिनै विभिन्न तत्त्वमध्येको एक आवश्यक र महत्त्वपूर्ण तत्त्व बहर वा छन्द हो। संस्कृतका शास्त्रीय छन्द, अरबी फारसीका शास्त्रीय बहर, नेपाली लोक छन्द र स्वनिर्मित छन्दको प्रयोग गरी नेपाली गजल सिर्जना भएको पाइन्छ। यो अध्ययन कार्य अरबी फारसी शास्त्रीय बहरहरूको प्रयोग नेपाली गजल सिर्जनामा के कसरी गरिएको छ भन्ने विषयमा केन्द्रित रहेको छ। यसमा मूलतः अरबी, फारसी शास्त्रीय बहरको सैद्धान्तिक पक्षलाई प्रस्तुत गर्दै नेपाली गजल सिर्जनामा प्रयोग गरिएका बहरको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ।

नेपाली गजलमा बहरको प्रयोग

नेपाली गजल लेखनमा अरबी फारसी भाषामा प्रयुक्त विभिन्न शास्त्रीय बहरहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ। गजलमा गेयात्मक गुण रहने भएकाले त्यसमा कुनै न कुनै बहरको प्रयोग अपेक्षा गरिएको हुन्छ। बहर वा छन्द भनेको गजल सिर्जनामा अपनाउने एउटा अनुशासन हो। यसले मानिसमा आउने आवेग वा उत्तेजनालाई रोकेर नियमसंगत बनाउने कार्य गर्दछ। छन्द भावनाको तरलतम अभिव्यक्तिलाई निश्चित लयको साँचोमा राखेर सिर्जनालाई मार्गदर्शन गर्ने साधन हो। नेपाली गजल सिर्जनामा शास्त्रीय रूपमा प्रचलित संस्कृतका वार्षिक र मात्रिक पिङ्गल

छन्दहरू, अरबी फारसीमा प्रयुक्त छन्दार्थ शब्द बहरको प्रयोग भइरहेको पाइन्छ। सुरूमा अरबी भाषामा बहरको सङ्ख्या न्यून रहेको र पछि फारसी र उर्दुमा गजल सिर्जना हुँदै जाँदा बहरको सङ्ख्या पनि बृद्धि हुँदै गएको देखिन्छ। नेपाली गजल सिर्जनामा अरबी फारसी बहरको प्रभाव र त्यसको प्रयोग हुँदै आइरहेको पाइन्छ।

फारसी र उर्दु भाषा संस्कृत भाषासँग केही मिल्ने भएकाले संस्कृतका केही छन्दहरूलाई उपयोग गरी शास्त्रीय बहरको सङ्ख्या निर्धारण गरिएको पाइन्छ। कुनै निश्चित छन्दसूत्रका आधारमा निर्माण हुने र धेरै लामो समयदेखि गजलका क्षेत्रमा प्रचलित परम्परागत छन्द वा बहरद्वारा निर्माण हुने लयलाई नै शास्त्रीय लय मानिन्छ (न्यौपाने, २०५०, पृ. ८)। संस्कृतका १० वटा अक्षरबाट ८ वटा वार्षिक गणको निर्माण भएभँ अरबी फारसी भाषामा पनि मूल गण ८ वटा नै रहेको पाइन्छ। गणलाई फारसी भाषामा रुक्नका नामले चिनिन्छ। त्यसैले संस्कृत र अरबी फारसी गण वा रुक्नहरूको सङ्ख्या बराबर देखिन्छ, यस्ता रुक्नहरू यस प्रकार रहेका छन्:

तालिका नं. १

संस्कृत र फारसीका समान रुक्न वा गणहरू

संस्कृत छन्द			फारसी छन्द		
गण	गण सङ्केत	गण मात्रा	गण	गण सङ्केत	गण मात्रा
यमाता	ISS	१२२	फऊलुन्	ISS	१२२
मातारा	SSS	२२२	मफाईलुन्	ISSS	१२२२
ताराज	SSI	२२१	फाइलुन्	SIS	२१२
राजभा	SIS	२१२	मुस्तफाइलुन्	SSIS	२२१२
जभान	ISI	१२१	मुतफाइलुन्	IISIS	११२१२
भानस	SII	२११	फाइलातुन्	SISS	२१२२
नसल	III	१११	मुफाइलतुन्	SIIS	१२११२
सलगा	IIS	११२	मफऊलातु	SSSI	२२२१

सङ्केत : १ लघु, २ गुरु

संस्कृतमा तीन तीन अक्षरको समूहबाट प्रत्येक गण निर्माण भएजस्तो एकरूपता भने फारसी उर्दुमा देखिँदैन। यहाँ कतै तीन, कतै चार खास क्रममा ह्रस्व (१) र दीर्घ (२) मिलेका तथा यसभन्दा बढी तथा घटी अक्षरहरूको मेलबाट पनि रुक्नको निर्माण हुने गर्छ (बराल, २०५७, पृ. ६)। संस्कृतका छन्दमा तीन अक्षरबाट गण निर्माण हुन्छ भने अरबी फारसी बहरका लागि रुक्न वा गणमा तीन अक्षरदेखि पाँच अक्षरसम्मको संरचना रहेको पाइन्छ। यिनै मूल रुक्नहरूको मेलबाट मिश्रित रुक्नहरू निर्माण गरी अन्य बहर निर्माण गर्न सकिन्छ। फारसी उर्दुमा प्रयोग भएका केही बहरहरू र संस्कृतका वार्षिक छन्दसँग मिल्दोजुल्दो पाइने कुरा धनश्याम न्यौपाने (न्यौपाने, २०६४, पृ. १), कृष्णहरी बराल (बराल, २०६४, पृ. ९५-९६) र नारायणप्रसाद शर्मा गैरे (गैरे, २०७३, पृ. ८८) का अध्ययनले प्रस्तुत गरेका छन्। फारसी उर्दु भाषाको सम्बन्ध संस्कृत भाषासँग निकट रहेका तथा संस्कृतकै पिङ्गल छन्दबाट प्रभावित भएका कारण संस्कृतका केही छन्दसँग फारसी उर्दुका बहरमा समानता पाइन्छ। अरबी

फारसी र संस्कृतका समान देखिने केही छन्द वा बहरहरू यस प्रकार रहेका छन् :

तालिका नं. २

संस्कृत छन्द र अरबी फारसी बहरमा समानता

संस्कृत छन्द	अरबी फारसी बहर	गण सङ्केत
भुजङ्गप्रयात	बहरे मुतकारिब मुसम्मन सालिम	ISS. ISS. ISS. ISS
शङ्खनारी	बहरे मुतकारिब मुरब्बा सालिम	ISS. ISS
इन्द्रबज्रा	बहरे मुतकारिब अस्लम मकबुज	SSI. SSI. ISI. SS
मृग्विणी	बहरे मुतदारिक मुसम्मन सालिम	SIS. SIS. SIS. SIS
महालक्ष्मी	बहरे मुतदारिक मुसद्दस सालिम	SIS. SIS. SIS
प्रमदानन	बहरे कामिल मुसम्मन सालिम	IISIS. IISIS. IISIS. IISIS
संयुक्तता	बहरे कामिल मुरब्बा सालिम	IISIS. IISIS
विमोहा	बहरे मुतदारिक मुरब्बा सालिम	SIS. SIS
द्रुता	बहरे मुतदारिक मुजाहिफ	SIS. IS. SIS. IS
दिक्पाल	बहरे मुजारे मुसम्मन अखरब	SSI. SISS. SSI. SISS
पञ्चचामर	बहरे रजज मुसम्मन मकबुज	ISI. SIS. ISI. SIS. ISI. S
हरिगीतिका	बहरे रजज मुसम्मन सालिम	SSIS. SSIS. SSIS. SSIS
मेनका र गीतिका	बहरे रमल मुसम्मन महजुफ	SISS. SISS. SISS. SIS
माधवमालती	बहरे रमल मुसम्मन सालिम	SISS. SISS. SISS. SISS
विजात	बहरे हजज मुरब्बा सालिम	ISSS. ISSS
चामर	बहरे हजज अस्तर मकबुज	ISI. ISI. SIS. ISI. SIS
सुमेरू	बहरे हजज मुसद्दस महजुफ	ISSS. ISSS. ISS
विधाता	बहरे हजज मुसम्मन सालिम	ISSS. ISSS. ISSS. ISSS
तोटक	बहरे हजज अखरव अवतर मुसद्दत	IIS. IIS. IIS. IIS
दिगम्बरी	बहरे हजज मुसम्मन महजुफ	ISSS. ISSS. ISSS. ISS
पियूषवर्ष	बहरे हजज मुसद्दस मकजुफ	ISSS. ISSS. ISSS. SIS
प्रमाणिका	बहरे हजज मुरब्बा मकबुज	ISIS. ISIS

अरबी फारसी भाषामा बहरको सङ्ख्या कति रहेका छन् भन्ने विषयमा विभिन्न विद्वान्हरूका बिच मतैक्यता पाइँदैन र स्पष्ट किटान पनि गरिएको देखिँदैन । भारतीय अध्येता रोहिताश्व अस्थानाले १९ वटा, चानन गोविन्द पुरीले ३७ ओटा बहरको सङ्ख्या उल्लेख गरेको कुरा कृष्णहरि बरालले आफ्नो अध्ययनमा उल्लेख गरेका छन् (बराल: २०६४, पृ. ९०) । नेपाली गजलका अर्का अध्येता घनश्याम न्यौपानेले भण्डै ५० वटा (न्यौपाने, २०६३, पृ. ५९), कृष्णहरि बरालले १९ वटा (बराल, २०६४, पृ. ९१-९५) बहरको सङ्ख्या रहेको बताएका छन् । यसरी

बहरका सङ्ख्याका बारेमा भारतीय तथा नेपाली अध्येताहरूको अध्ययनमा फरक फरक सङ्ख्या उल्लेख गरेको पाइन्छ। तसर्थ बहरको सङ्ख्या कति छ भनेर प्रश्न गर्दा स्पष्ट रूपमा एउटै उत्तर आउन सक्ने स्थिति भने देखिँदैन।

बहरको एकिन सङ्ख्याका बारेमा एकमत नदेखिए पनि बहरको प्रकारका बारेमा भने प्रायः सबै अध्येताहरूका बिचमा फरक मत भने देखिँदैन। उनीहरूले बहरलाई तीन प्रकारले वर्गीकरण गरेका छन्। ती यस प्रकार रहेका छन्:

मुफरद बहर

मुफरद बहरलाई मूल छन्द पनि भनिन्छ। एउटै प्रकारको रुकनको मेलबाट निर्माण भएको बहर मुफरद बहर हो (बराल, २०६४, पृ. ८९)। यस बहरमा रुकनको आवृत्ति कम्तीमा दुईपटक र बढीमा चारपटकसम्म हुने गर्छ। यस्ता बहरहरूको जम्मा सङ्ख्या सात रहेको छ र यी सात बहरमा रुकनहरूको आवृत्ति २ देखि ४ पटकसम्म गर्न सकिने भएकाले यसको कुल सङ्ख्या २१ रहेको देखिन्छ (न्यौपाने, २०६४, पृ. ३)। सातवटा बहरमा आउने रुकनहरूको अक्षर सङ्ख्या भने समान देखिँदैन। यस्तो बहरमा कम्तीमा ३ र बढीमा ५ अक्षर सङ्ख्याबाट रुकन निर्माण गरिन्छ। यसलाई तालिकामार्फत यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

तालिका नं. ३

मुफरद बहर (मूल छन्द)

क्र.सं.	बहर	आवृत्ति (रुकन २ देखि ४ पटकसम्म दोहोरिने)	सङ्केत
१.	हजज	मफाइलुन्	ISSS
२.	रजज	मुस्तफाइलुन्	SSIS
३.	रमल	फाइलातुन्	SISS
४.	मुतकारिब	फऊलुन्	ISS
५.	मुतदारिक	फाइलुन्	SIS
६.	कामिल	मुतफाइलुन्	IISIS
७.	बाफिर	मुफाइलतुन्	ISIIS

सङ्केत : १ लघु, २ गुरु

माथि उल्लेख गरिएका सातवटा मुफरद बहरलाई रुकनको आवृत्तिका आधारमा विश्लेषण गर्दा तीन प्रकारले वर्गीकरण गर्न सकिन्छ। ती यस प्रकार रहेका छन् :

मुसम्मन सालिम : बहरमा एउटै रुकन चारपटकसम्म दोहोरिएर आएका हुन्छन्। यसरी चारपटकसम्म दोहोरिएर आएको बहरलाई मुसम्मन सालिम बहर भनिन्छ (नेपाल, २०६४, पृ. ६०)। मुसम्मन सालिम बहरको रुकनको संरचनामा एउटै अक्षरको पुनरावृत्ति नभई फरक फरक अक्षरको पुनरावृत्ति गराइन्छ। यसमा ३ देखि ५ वटासम्म अक्षरका रुकनको प्रयोग गरिएको हुन्छ। मुसम्मन सालिम बहरको प्रयोग गरी सिर्जना गरिएका केही नेपाली गजलका नमुना यस प्रकार रहेका छन् :

- १) नघोची मलाई दुखायौ रमाई
अगाडी नआई लुकायौ रमाई

मुतकारिव : फऊलुन् X ४ (१२२ X ४)
(गोर्खे साइँलो, मुस्कान, २०६२, पृ. २३)

- २) विनामर्जी उसै प्यारीश कसोरी दिल बुभूँ मैले
सधैँ दूई कटारीको कसोरी पिसिहूँ मैले

हजज : मफाईलुन् X ४ (१२२२ X ४)
(लक्ष्मीदत्त पन्त इन्दु, बहरमाला, २०६३, पृ. २४)

- ३) दुइ आँखिभौ त तयार छन् तरवार पो किन चाहियो,
तिमि आफु मालिक भै गयौ, सरकार पो किन चाहियो ।

कामिल : मुतफाइलुन् X ४ (११२१२ X ४)
(मोतीराम भट्ट, मोती ग्रन्थावली, २०४५, पृ. २४५)

माथि प्रस्तुत गरिएका गजलका सेर मुसम्मन सालिम बहरबाट बनेका छन् । गजलको पहिलो सेरमा हरेक मिसरा (पङ्क्ति) मा फऊलुन् अर्थात् पहिलो अक्षर ह्रस्व र बाँकी दुई अक्षर दीर्घ भई रुक्नको निर्माण भएको छ र त्यसलाई ४ पटक पुनरावृत्ति गराइएकाले १२ अक्षरको संरचनामा गजल निर्माण भएको छ । दोस्रो गजलको सेरमा चार अक्षरको मफाईलुन् रुक्नलाई चारपटकसम्म पुनरावृत्ति गराइएकाले गजलमा १६ अक्षरसङ्ख्या रहेको पाइन्छ । यस्तै तेस्रो सेरमा ५ अक्षरको रुक्न मुफाइलातुनलाई चारपटक पुनरावृत्ति गराइएकाले यसको निर्माण २० अक्षर बाट भएको देखिन्छ ।

मुसद्दस सालिम : एउटै रुक्न तीन पटक पुनरावृत्ति भएर बनेको बहरलाई मुसद्दस सालिम बहर भनिन्छ । यसमा प्रयोग गरिएका रुक्नमा ३ देखि ५ वटा अक्षर रहेका हुन्छन् (गैरे, २०७३, पृ. ६६) । मुसद्दस बहरको प्रयोग भएका नेपाली गजलका केही नमुना यस प्रकार रहेका छन् :

- १) उदास भए उमंग सबै तिमी नहुँदा
हराउँदछन् कि रंग सबै तिमी नहुँदा

बाफिर : मुफाइलतुन् X ३ (१२११२ X ३)
(निर्मल ढुङ्गाना, बहरमाला, २०६३, पृ. १०५)

- २) जुन चुहेको रात मलाई राम्रो लाग्छ
हर्षको वर्षात मलाई राम्रो लाग्छ

रमल : फाइलातुन् X ३ (२१२२ X ३)
(घनश्याम न्यौपाने, जून चुहेको रात, २०६०, पृ. ४)

- ३) मनैमा सजाएर राख्छु
तनैमा भुलाएर राख्छु

मुतकारिव : फऊलुन् X ३ (१२२ X ३)
(छन्दमणि, छन्दबहरका शब्दलहर, २०६५, पृ. ३५)

माथि आएका तीनवटै सेरका गजलमा रुक्नको पुनरावृत्ति तीन पटकसम्म गराइएको छ । पहिलो सेरमा ५ अक्षरको मुफाइलतुन् रुक्नको प्रयोग तीन पटक गरिएकाले १५ अक्षरबाट बहरको निर्माण भएको पाइन्छ । दोस्रो सेरमा ४ अक्षरको फाइलातुन् रुक्नलाई ३ पटक दोहोर्‍याउँदा १२ अक्षरबाट गजलको सेर निर्माण भएको देखिन्छ । यस्तै तेस्रो सेरमा ३ अक्षरको फऊलुन् रुक्नलाई तीन पटक नै पुनरावृत्ति गरिएकाले उक्त सेरको निर्माण ९ अक्षरमा संरचित रहेको पाइन्छ । माथि प्रस्तुत गरिएका तीनवटा गजलका सेरहरूलाई क्रमशः बहरे बाफिर मुसद्स सालिम, बहरे रमल मुसद्स सालिम र बहरे मुतकारिब मुसद्स सालिमका नामले चिन्न सकिन्छ ।

मुरब्बा सालिम : मुरब्बा सालिम मुफरद बहरअन्तर्गत पर्ने अर्को एउटा प्रकार हो । यसमा रुक्नलाई दुईपटक मात्र आवृत्ति गराइन्छ (नेपाल, २०६४, पृ. ६०) । मूल रुक्नलाई दुईपटकसम्म दोहोर्‍याइने भएकाले यस्तो गजलको सेरको संरचना थोरै अक्षरबाट बनेको हुन्छ । मुरब्बा सालिम बहरमा निर्मित नेपाली गजलका केही नमुनाहरू यस प्रकार रहेका छन्:

१) अब भो भयो नसताउन्
दिलभित्र त्यो नबसाउन्

कामिल : मुतफाइलुन् X २ (११२१२X २)
(सरोज काफ्ले, अधरामृत, २०६२, पृ. ७१)

२) खेल सम्भे खेल हुन्छ
जेल सम्भे जेल हुन्छ

रमल : फाइलातुन् X २ (२१२२X २)
(पुष्प अधिकारी अञ्जली, मनभित्रको मन, २०६२, पृ. ९१)

३) लिन्छ धेरै सुरा
गर्छु यस्तै कुरा

मुतदारिक : फाइलुन् X २ (२१२ X २) .=
(छन्दमणि, छन्दबहरका शब्दलहर, २०६५, पृ. ३७)

माथिका तीनवटै गजलका सेरमा आएका भिन्न भिन्न रुक्नलाई दुई पटक मात्र आवृत्ति गराइएको छ । पहिलो सेरमा रहेको मुतफाइलुन् रुक्न ५ अक्षरबाट निर्मित छ, जसलाई २ पटक पुनरावृत्ति गराउँदा जम्मा १० अक्षरबाट उक्त सेरको निर्माण भएको छ । यसलाई बहरे कामिल मुरब्बा सालिमका बहरका रूपमा चिन्न सकिन्छ । दोस्रो सेरमा फाइलातुन् रुक्न ४ वटा अक्षरबाट बनेको पाइन्छ, यसलाई २ पटक पुनरावृत्ति गराउँदा जम्मा ८ अक्षरमा गजल संरचित रहेको देखिन्छ । यसलाई बहरे रमल मुरब्बा सालिम बहरका रूपमा चिन्न सकिन्छ । यसै गरी तेस्रो सेरमा सबैभन्दा थोरै ३ अक्षरबाट निर्मित फाइलुन् रुक्नलाई २ पटक दोहोर्‍याउँदा जम्मा ६ अक्षरको संरचनाबाट सेरको निर्माण भएकाले यो सबैभन्दा थोरै अक्षरमा निर्मित बहर मान्न सकिन्छ । यसलाई बहरे मुतदारिक मुरब्बा सालिमको नामबाट चिन्न सकिन्छ ।

मुक्कब बहर

मुक्कब बहरलाई मिश्रित छन्द पनि भनिन्छ। मुक्कब बहर दुई वा दुईभन्दा बढी फरक फरक रुक्नहरू मिलेर बनेको हुन्छ (न्यौपाने, २०६३, पृ. ५९)। एकभन्दा बढी किसिमका रुक्नहरूको संयोजनबाट मुक्कब बहर निर्माण गरिन्छ। नारायणप्रसाद शर्मा गैरेले अरबी फारसी छन्दशास्त्रमा जम्मा १२ वटा मुक्कब बहर प्रचलनमा रहेको (गैरे, २०७३, पृ. ७३) बताएका छन्। देवी नेपालले मुक्कब बहरको सङ्ख्या किटान गर्न सकिँदैन भन्दै आठवटा मूल रुक्नमा दुई वा तीनको मिश्रण गर्नासाथ यस्तो खालको बहर निर्माण गर्न सकिने भएकाले यसको सङ्ख्या जति पनि हुन सक्छ (नेपाल, २०६४, पृ. ६४) भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन्। केही बहरको निर्माण झण्डाले गर्न सक्ने भए पनि अरबी फारसीमा प्रचलित मुख्य १२ वटा मुक्कब बहर प्रचलनमा रहेको देखिन्छ, तिनलाई तालिकामार्फत् निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

तालिका नं. ४

मुक्कब बहर (मिश्रित छन्द)

बहर	आवृत्ति (२ भन्दा बढी फरक फरक रुक्नको आवृत्ति)	सङ्केत
मुन्सरेह	मुस्तफ्इलुन्+मफ्ऊलातु X २	२२१२+२२२१X२
मुक्तजिब	मफ्ऊलातु+मुस्तफ्इलुन् X २	२२२१+२२१२X२
मुजारे	मफाईलुन्+फाइलातुन् X २	१२२२+२१२२X२
खिफिफ	फाइलातुन्+मुस्तफ्इलुन् + फाइलातुन्	२१२२+२२१२+२१२२
वसित	मुस्तफ्इलुन्+फाइलुन् X २	२२१२+२१२ X२
मुजतस	मुस्तफ्इलुन्+फाइलातुन्	२२१२+२१२२
सरिअ	मुस्तफ्इलुन्+मुस्तफ्इलुन्+मफ्ऊलातु	२२१२+२२१२+२२२१
मुसाकिल	फाइलातुन्+मफाईलुन्+मफाईलुन्	२१२२+१२२२+१२२२
जदिद	फाइलातुन्+फाइलातुन्+मुस्तफ्इलुन्	२१२२+२१२२+२२१२
करिब	मफाईलुन्+मफाईलुन्+फाइलातुन्	२१२२+२१२२+२१२२
मदिद	फाइलातुन्+फाइलुन् X २	२१२२+२१२X२
तविल	फऊलुन्+मफाईलुन् X २	१२२ + १२२२ X २

सङ्केत : १ लघु, २ गुरु

मुक्कब बहरको सङ्ख्या अरबी फारसीमा मूलतः १२ वटा रहेको पाइए पनि हिन्दी र उर्दुमा केही बहरहरू प्रचलित रहेको पाइन्छ (गैरे, २०७३, पृ. ७३)। मूल रुक्नमा परिवर्तन गरेर अन्य मुक्कब बहर अर्थात् मिश्रित छन्द निर्माण गर्न सकिने भएकाले बहरको सङ्ख्या यति नै हुन्छ भनेर किटान गर्न कठिन देखिन्छ। यसका साथै हिन्दी तथा नेपाली गजल सिर्जनाका क्रममा यस्ता केही बहरहरू निर्माण र प्रयोग भएको पाइन्छ। मुक्कब बहरलाई प्रयोग गरी सिर्जना गरिएका केही नेपाली गजलका नमुना यस प्रकार रहेका छन्:

१) खेल्दै थियौं वागमा आँधी पस्यो बीचमा

फुल्नै थियो कोपिला घाँटी कस्यो बीचमा

बसित : (मुस्तफइलुन्+फाइलुन्) X २, (२२१२X२१२) X २
(ज्ञानु बिद्रोही, त्रास आफन्तको, २०६६, पृ. २५)

२) आउँदा ऊ लाग्छ आए सारा यहाँ

भावनाका गीत गाए प्यारा यहाँ

जदिद : (फाइलातुन्+फाइलातुन्+मुस्तफइलुन्) (२१२२X२१२२X२२१२)
(विभोर बराल, बहरमाला, २०६३, पृ. ८५)

३) घाउ मन्को बल्भियो यो जुनेली रातमा

याद तिम्रो अल्भियो यो जुनेली रातमा

मदिद : (फाइलातुन्+फाइलुन् X २) (२१२२X२१२ X २)
(सरोज काफ्ले, अधरामृत, २०६२, पृ. १६)

४) फक्रेर फूलजस्तै बास्ना छरेर जाऊ

जाँदा सुटुक्क मेरा छाती चरेर जाऊ

सुजारे: (मफूऊल+फाइलातुन्)X२, (२२१X२१२२) X २
(सुरेश सुवेदी, बहरमाला, २०६३, पृ. ९९)

माथि प्रस्तुत गरिएका गजलका सेरहरू एउटै रुक्नमा आधारित नभई फरक फरक रुक्न वा अर्कान (रुक्न समूह) बाट निर्माण गरिएको पाइन्छ । पहिलो गजलको सेर मुस्तफइलुन् र फाइलुन् फरक फरक २ रुक्नबाट बनेको छ र यसलाई २ पटक दोहोर्‍याउँदा १४ अक्षरमा संरचित देखिन्छ । दोस्रो सेरमा फाइलातुन्, फाइलातुन् र मुस्तफइलुन् जस्ता फरक ३ रुक्नको मेलबाट बहर निर्माण भएको छ । यहाँ ३ वटा रुक्न ४/४ अक्षरबाट निर्माण गरिएकाले यस्तो बहरमा १२ अक्षर रहेको पाइन्छ । यस्तै तेस्रो सेरमा २ वटा फरक रुक्न फाइलातुन् र फाइलुन्को २ पटक नै आवृत्ति गराइएकाले यो बहर १४ अक्षरबाट निर्मित छ । अन्तिम चौथो सेरमा मफूऊल र फाइलातुन् २ भिन्न रुक्नको २ पटक नै पुनरावृत्ति गराइएकाले यसमा पनि अक्षर सङ्ख्या १४ नै रहेको पाइन्छ ।

मुजाहिफ बहर

मुजाहिफ बहरलाई परिवर्तित छन्द पनि भनिन्छ । मूल रुक्नलाई तोडेर निर्माण गरिएका मिश्रित रुक्न वा जिहाफ (रुक्नमा आउने परिवर्तन) बाट बनेका बहरलाई मुजाहिफ बहर मानिन्छ । यस्ता बहर जति पनि निर्माण गर्न सकिन्छन् तापनि अरबी फारसी भाषामा २० देखि २८ ओटासम्म प्रचलित रहेको उल्लेख पाइन्छ (नेपाल, २०६४, पृ. ६७) । प्रचलित बहरबाहेक थप बहर निर्माणमा माथिका मुफरद (मूल) ७ वटा र मुक्कब (मिश्रित) १२ वटा बहर गरेर उन्नाइसवटाको मिश्रित प्रभाव यस बहर निर्माणमा देखिन्छ (न्यौपाने, २०६३, पृ. ५९) । कुनै एउटा रुक्नमा परिवर्तन हुँदा नयाँ बहर निर्माण हुन सक्ने भएकाले मुजाहिफ बहरको सङ्ख्या किटान गर्न सकिँदैन (ओझा, २०६७, पृ. ५५) । यस्ता बहर निर्माणमा टुक्रिएका केही रुक्न वा जिहाफहरूको भूमिका महत्वपूर्ण रहन्छ । तसर्थ यस्ता परिवर्तन गरिएका वा टुक्रिएका जिहाफका केही रुक्नहरू यस प्रकार रहेका छन् :

तालिका नं. ५

परिवर्तित रुक्न वा टुक्रिएका जिहाफहरू

रुक्न वा गण	रुक्न सङ्केत	रुक्न मात्रा
मफऊलु	IISI	११२१
मफाईलु	ISSI	१२२१
मुफाइलुन्	ISIS	१२१२
फैलुन्	SS	२२
फयलातुन्	IISS	११२२
फे	S	२
फइलुन्	ISS	११२
फऊलु	ISI	१२१
मुस्तफइलुन्	SIIS	२१११२
मुफतइलुन्	IIIS	११११२
मफऊलु	SSI	२२१
मफा	IS	१२

सङ्केत : १ लघु, २ गुरु

माथि प्रस्तुत गरिएका परिवर्तित वा टुक्रिएका रुक्न वा जिहाफहरूको मेलबाट बनेका बहरहरूलाई मुजाहिफ बहर मानिन्छ। यी दुई वा दुईभन्दा बढी फरक वा मिश्रित रुक्नहरूको मिश्रणबाट बहर निर्माण गर्न सकिने भएकाले यस्ता बहरको सङ्ख्या थापिँदै जान सक्ने देखिन्छ। अरबी, फारसी, उर्दु हुँदै हिन्दी, नेपाली भाषामा गजल सिर्जना हुन थालेपछि म्रष्टाले यस्ता बहरहरू आफै निर्माण गरेर गजलहरू सिर्जना गर्दै आएको पाइन्छ। प्रचलनमा देखिएका केही मुजाहिफ बहरहरू यस प्रकार रहेका छन् :

तालिका नं. ६

मुजाहिफ बहर (परिवर्तित छन्द)

बहर	जिहाफ (टुक्रिएका रुक्न) अर्कानको जोड	सङ्केत
मुजारे मुसम्मन अखरब	मफऊलु+फाइलातुन् २	(२२१+२१२२) X २
हजज मुरब्बा महजुफ	मफाईलुन् X २+फऊलुन्	१२२२ X २+१२२
मुज्तस मुजाहिफ	(मफाईलुन्+फाइलातुन्) X २	(१२२२+११२२) X २
हजज मुरब्बा मक्तुअ	मफाईलुन् X २+फाइलातु	१२२२ X २+२१२१
रमल मुजाहिफ	फाइलातुन्+फाइलातुन् X २ +फैलुन्	२१२२+११२२ X २+२२
रमल मकखुफ	फाइलातुन्+मफाईलुन् +फैलुन्	२१२२+१२२२+२२

मुतदारिक मुजाहिफ	(फाइलुन् +मफा) X २	(२१२+१२) X २
मुसाकिल मुजाहिफ	फाइलातु+मुफाईल +मुफाईल	२१२१+१२२१+१२२१
मुतकारिब मुसम्मन महजुफ	फऊलुन् X ३+मफा	१२२ X २+१२
बाफिर मुसम्मन महजुफ	मुफाइलातुन् X ४	१२१२२ X ४
तबिल मुजाहिफ	(फऊलुन्+मुफाइलुन्) X २	१२२+१२२१ X २

सङ्केत : १ लघु, २ गुरु

नेपाली गजल लेखनमा मुजाहिफ बहरको प्रयोग मात्र नभई यसको निर्माण समेत हुँदै आएको छ । विशेष गरी नेपाली गजल लेखनको पछिल्लो चरणमा केही गजलकारहरूले नयाँ बहरहरू निर्माण गरी त्यसकै आधारमा गजल सिर्जना गरेको देखिन्छ । म्रष्टाद्वारा निर्मित केही मुजाहिफ बहर अर्थात् परिवर्तित छन्दको निर्माण र केही पुरानै बहरको प्रयोग गरी सिर्जना भएका नेपाली गजलका केही नमुनाहरू यस प्रकार रहेका छन्:

१) चिठी पत्रद्वारा खबर् मात्र भो
तिमीलाई भेट्ने रहर् मात्र भो

मुतकारिब मुसम्मन महजुफ : (फऊलुन् X ३+मफा), (१२२ X ३ +१२)
(घनश्याम न्यौपाने, गजल उत्सव, २०६४, पृ. ८)

२) साँभ मान्दिनन् लाज चाँदनी
मुस्कुराउँछन् आज चाँदनी

मुतदारिक मुजाहिफ (फाइलुन् +मफा) X २ (२१२+१२) X २
केशवराज आमोदी, गजलमाला, २०६६, पृ. ३४)

३) यादमै रात कटाए र सबै आउँ
भेट्न उस्लाई म धाउँ र सबै आउँ

रमल मुजाहिफ (फाइलातुन् +(फिइलातुन् X २) फेलुन्) (२१२२+(११२२ X २) +२२)
(सनतकुमार वस्ती, २०५३, पृ. १४)

४) आफ्नै बने पराया भन्दै भनेन कैल्यै
मान्छे चिनेर मान्छे मान्छे भनेन कैल्यै

मुजारे मुसम्मन अखरब (मफऊल+फाइलातुन् X २), (२२१+२१२२) X २)
(जय गौडेल, बहरमाला, २०६३, पृ. ४९)

प्रस्तुत सेरमध्ये पहिलो सेरमा मुतकारिब रुक्न फऊलुन्को आवृत्ति ३ पटकसम्म गरिएको छ भने त्यसमा टुक्रिएको जिहाफ मफालाई जोड्दा ११ अक्षरको संरचनामा बहरको निर्माण भएको पाइन्छ । दोस्रो सेरमा मूल रुक्न फाइलुन्सँगै टुक्रिएको रुक्न मफा प्रयोग गरी त्यसलाई २ पटक दोहोर्न्याउँदा १० अक्षरको योगबाट बहरको निर्माण भएको देखिन्छ । तेस्रो सेरमा मूल रुक्न फाइलातुन्सँग टुक्रिएको रुक्न फिइलातुन्लाई २ पटक दोहोर्न्याई फेलुन् जिहाफलाई जोड्दा १४ अक्षरको संरचनामा बहर निर्माण भएको छ । चौथो सेरमा क्रमशः टुक्रे जिहास मफऊलसँग मूल रुक्न

फाइलातुनलाई दुईपटक आवृत्ति गराउँदा १४ अक्षरको संरचनामा बहरको निर्माण भएको पाइन्छ ।

निष्कर्ष

नेपाली गजल सिर्जनामा विभिन्न बहर (छन्द) को प्रयोग भएको पाइन्छ । खासगरी गजलमा संस्कृत, अरबी, लोकलय र स्वनिर्मित गरी ४ प्रकारका छन्दको प्रयोग हुँदै आएको छ । अरबी, फारसी, उर्दु र हिन्दी गजलबाट प्रभावित भएर नेपाली भाषामा गजल सिर्जना थालिएसँगै अरबी फारसीमय शास्त्रीय बहरहरूको प्रयोगमा नेपाली गजलकारहरूले रूचि देखाएका छन् । संस्कृत भाषामा छन्दका ८ गण रहेजस्तै अरबी फारसी भाषामा पनि मूल ८ वटा गण वा रुक्नको प्रयोग भएको पाइन्छ । फारसी उर्दु भाषा संस्कृत भाषासँग निकट भएकाले संस्कृतका केही शास्त्रीय छन्दसँग समानता पाउन सकिन्छ । अरबी फारसी भाषामा कति बहर छन् भन्ने विषयका बारेमा अध्येताहरूका बिच एकमत नदेखिए पनि बहरलाई मुफरद, मुक्कब र मुजाहिफ गरी ३ तरिकाले वर्गीकरण गरिनुमा मतभेद देखिँदैन । नेपाली गजल लेखनमा प्रयोग भएको अरबी फारसी बहरमध्ये एक प्रचलित बहर मुफरद बहर (मूल छन्द) हो । यो एउटै प्रकारका रुक्न अर्थात् गणबाट निर्माण गरिएको हुन्छ । यस्ता बहरहरू सात प्रकारका रहेका छन् । सातवटै बहरमा आउने रुक्नमा कम्तीमा २ र बढी ४ पटकसम्म आवृत्ति गर्न सकिने व्यवस्था यस बहरमा रहेको पाइन्छ । यस्तै दोस्रो बहर मुक्कब बहर (मिश्रित छन्द) हो । यो बहर २ वा २ भन्दा बढी फरक रुक्नहरूको मेलबाट बनेको हुन्छ । सङ्ख्याका दृष्टिले हेर्दा प्रचलित रूपमा १२ प्रकार छन् भनेर निर्धारण गरिए पनि मूल रुक्नमा परिवर्तन गरेर थप बहर निर्माण गर्न सकिने भएकाले यसको सङ्ख्या यति नै हुन्छ भनेर किटान गर्न भने सकिँदैन । नेपाली गजलमा प्रयोग हुने अर्को बहर मुजाहिफ बहर (परिवर्तित छन्द) हो । यो २ वा बढी फरक वा मिश्रित रुक्नहरू वा जिहाफहरूको मेलबाट निर्माण गरिएको हुन्छ । यस्तो बहरको निर्माण झटाले आफै गर्न सक्ने भएकाले यसको सङ्ख्या पनि किटान गर्न सकिँदैन । यसमा मुफरद र मुक्कब बहरका रुक्नमा जिहाफहरूको प्रयोग गरी थप बहर निर्माण गर्न सकिने व्यवस्था रहेको छ । अरबी, फारसी, उर्दु हुँदै हिन्दीमा प्रयोग गरिएका गजलका शास्त्रीय बहरहरूको प्रयोगको प्रभाव नेपाली गजल सिर्जनामा पनि परेको देखिन्छ । मोतीराम भट्ट हुँदै वर्तमानसम्मका गजलकारहरूले अरबी फारसी शास्त्रीय बहरको प्रयोग मात्र नगरी त्यसैका आधारमा नयाँ बहर निर्माण गर्दै गजल सिर्जना गरिरहेका छन् ।

सन्दर्भसामग्री सूची

- अधिकारी, पुष्प (२०६२), *मनभित्रको मन*, चितवन : हाम्रो मभेरी साहित्य प्रतिष्ठान ।
 ओझा, घनेन्द्र (सम्पा.) (२०६३), *बहरमाला*, काठमाडौं : अनाम मण्डली ।
 ओझा, घनेन्द्र र घनश्याम पथिक (सम्पा.) (२०६६), *गजलमाला*, काठमाडौं : विपिन मिश्र र राधा कँडेल ।
 ओझा, घनेन्द्र (२०६७), *नेपाली गजल सिद्धान्त र विवेचना*, काठमाडौं : बी. एन. पुस्तक संसार प्रा.लि. ।
 कटु, रूपिन्द्र प्रभावी (सम्पा.) (२०६४), *गजल उत्सव २*, पोखरा: गजल सन्ध्या ।
 काफ्ले, सरोज (२०६२), *अधरामृत*, पाल्पा: पोखराथोक साहित्य संगम ।
 क्षेत्री, दुवसु (सम्पा.) (२०५०), *समसामयिक नेपाली गजल*, काठमाडौं : बसुन्धरा प्रकाशन ।
 गैरे, नारायणप्रसाद शर्मा (२०७३), *नेपाली गजलको परम्परा र प्रवृत्ति*, काठमाडौं : आशिष बुक्स हाउस प्रा.लि. ।
 छन्दमणि (२०६५), *छन्दबहरका शब्दलहर*, पोखरा : माछापुच्छ्रे वाङ्मय प्रतिष्ठान, नेपाल ।

- त्रिपाठी, वासुदेव (भूमिका) (२०६०), *अर्द्धमुदित आँखाहरू*. काठमाडौं : बसुन्धरामान प्रतिष्ठान ।
- निराशी, नारायण (२०६३), “गजलका विभिन्न शास्त्रीय बहरहरूको पहिचान”, *कुञ्जिनी*, अङ्क ११, पृ. १३९-४४ ।
- नेपाल, देवी (सम्पा.) (२०६४), “गजलको शास्त्रीयता”, *नेपाली गजल विगत र वर्तमान. प्रभाती किरण*, काठमाडौं : अनाम मण्डली पृ. २९-८१
- न्यौपाने, घनश्याम. (२०५०), *यो मौसम*, नवलपरासी : सौदागिनी प्रकाशन ।
- न्यौपाने, घनश्याम (२०६०), *जून चुहेको रात*, काठमाडौं : भुँडीपुराण प्रकाशन ।
- न्यौपाने, घनश्याम (२०६४), “गजलका बहर र पिङ्गल छन्दको तुलना”, *गजल उत्सव*, पोखरा : गजल सन्ध्या प्रकाशन ।
- बन्धु, चूडामणि, (प्राक्कथन.) (२०२४), *साभा कविता*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- बराल, कृष्णहरि (२०५७), “भूमिका”, *प्रतिनिधि नेपाली गजल*, काठमाडौं : बसुन्धरा प्रकाशन ।
- बराल, कृष्णहरि, (२०६४), *गजल सिद्धान्त र परम्परा*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- ब्राजाकी, मनु (२०५१), *गजल गङ्गा*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- वस्ती, सनतकुमार (२०५३), “सबै आँ”, *स्नातकोत्तर अप्रकाशित सिर्जनापत्र*, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर ।
- विद्रोही, ज्ञानु (२०६६), *त्रास आफन्तको*, काठमाडौं : अनाममण्डली ।
- वियोगी, माधव (२०६३), *छन्दकेशर*, पोखरा : अलिमिया लोकवाङ्मय प्रतिष्ठान ।
- शर्मा, रमा (२०४५), *मोती ग्रन्थावली*, काठमाडौं : राष्ट्रिय युवा सेवा कोष ।
- शर्मा, गणेश (२०६४), “पोखरेली गजलकारका गजलको अध्ययन”, *स्नातकोत्तर अप्रकाशित शोधपत्र*, नेपाली विभाग पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा ।
- शर्मा, गणेश (२०७०), “सरूभक्तको गजलकारिता”, *दर्शनाचार्य अप्रकाशित शोधपत्र*, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर ।
- साइँलो, गोर्खे (२०६२), *मुस्कान*, चितवन: पल्लव साहित्य विविध ।